

Hoofdstuk 1

Moraal en ethiek

LEIDENDE VRAAG

- Wat is normatieve professionaliteit?

LEERDOELEN

- De student herkent morele vragen.
- De student beschrijft in eigen woorden basisbegrippen in de ethiek zoals ‘moraal’, ‘waarden’, ‘normen’ en ‘deugden’.
- De student herkent de verschillende betekenissen van de begrippen ‘vrijheid’, ‘gelijkheid’ en ‘rechtvaardigheid’ en weet die te hanteren.
- De student beschrijft in eigen woorden de theorieën over de morele ontwikkeling van Kohlberg en Gilligan.
- De student beschrijft in eigen woorden wat de relevantie is van deze begrippen en theorieën voor zijn beroep.
- De student demonstreert deze begrippen en theorieën en gebruikt ze om zijn eigen visie op beroepsethiek te verwoorden.

CASUS: EEN GEZELLIG ETENTJE

Alcinda en Lianne zitten samen in een restaurant. Ze bestuderen de menukaart. Alcinda vraagt zich af wat ze nu eens zal nemen. De scampi's zijn hier heerlijk, maar de vegetarische preitaart met brie lijkt haar ook niet te versmaden. Of zal ze toch een lamskoteletje met tijm en honing proberen? Lianne kijkt alleen naar de vegetarische hoofdgerechten. Ze vindt dat je dieren niet hoort te doden en ze is fel tegen de bio-industrie. Het is toch schandalig dat dieren in kleine hokjes worden gefokt! Een jaar geleden at ze nog weleens een visje, omdat dat visje een redelijk leven had geleid voordat het op het bord terecht kwam. Maar de Noorse zalm wordt tegenwoordig ook in krappe containers grootgebracht en ziet nooit meer open water. Nee, vlees en vis zal ze nooit meer eten!

Alcinda en Lianne kiezen een gerecht dat ze lekker vinden. Daarnaast heeft hun keuze iets te maken met hun antwoord op de vraag hoe mensen met dieren om zouden moeten gaan. Dat laatste is een morele vraag.

Dit hoofdstuk bespreekt wat een morele vraag is en wat de relevantie van morele vragen voor het dagelijks leven is en voor de professionele rol als psycholoog.

Psychologen en toegepast psychologen kunnen het leven van mensen diepgaand beïnvloeden:

- Een psychologisch rapport kan mensen helpen om nieuwe kansen te benutten, maar het kan er ook toe leiden dat ze afgewezen worden. Het kan ertoe leiden dat een kind passend onderwijs met de juiste ondersteuning krijgt, of niet. In een forensische setting kan een psychologisch rapport grote gevolgen hebben voor de vrijheid van de verdachte of de veiligheid van de samenleving.
- Mensen geven vaak vertrouwelijke informatie aan een psycholoog. Informatie waarvan ze niet willen dat anderen die horen en waarvan ze hopen dat die niet tegen hen gebruikt gaat worden.
- Door zijn interventies kan een psycholoog mensen beïnvloeden. Daar kunnen mensen van profiteren, maar ze kunnen ook schade oplopen. Ook als de psycholoog zich richt op de vragen van de cliënt en zich naast de cliënt opstelt, is er een asymmetrische zorgrelatie. Door zijn kennis en positie heeft de psycholoog immers meer macht dan de cliënt. Dat impliceert dat hij een grote verantwoordelijkheid draagt.
- In psychologisch onderzoek voeren mensen als proefpersoon allerlei opdrachten uit. Daarmee helpen ze de wetenschap een stapje verder. Soms is dat prettig, maar soms zijn onderzoeken ook vervelend of confronterend voor de proefpersoon.
- De psychologie als wetenschap kan ertoe bijdragen dat mensen beter met elkaar kunnen communiceren en samenwerken. De wetenschap kan zich echter ook tegen mensen keren. Als bijvoorbeeld uit onderzoek blijkt dat bepaalde bevolkingsgroepen intelligenter zijn dan andere, dan kan dat de kansen van sommige mensen verkleinen.
- Politici baseren hun beslissingen steeds meer op wetenschappelijke adviezen, onder andere uit de psychologie.

Omdat psychologen zoveel invloed kunnen hebben, is het belangrijk dat ze niet alleen technisch competent zijn in hun beroep, maar dat ze er ook over nadenken hoe waarden en normen een rol spelen in de beroepspraktijk en hoe zij morele casuïstiek zo verantwoord mogelijk kunnen beoordelen.

Als iemand nadenkt over morele vragen in zijn persoonlijk leven en in zijn beroep, is het om te beginnen handig als hij de basisbegrippen van de ethiek kent, zodat hij helder kan uitleggen wat hij bedoelt. Dit eerste hoofdstuk bespreekt daarom, in paragraaf 1.1, wat het verschil is tussen moraal en ethiek en wat waarden, normen en deugden zijn. In paragraaf 1.2 gaan we ons verder verdiepen in ethiek en om een overzicht te krijgen, brengen we verschillende soorten ethiek in kaart: beschrijvende, normatieve en meta-ethiek. Ook gaan we kort in op beroepsethiek. Daarna stellen we een paar fundamentele ethische vragen: gelden dezelfde waarden en normen voor iedereen of zijn waarden en normen cultureel bepaald? Wat bedoelen we precies met vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid, en wat betekenen deze begrippen voor ons handelen? In paragraaf 1.3 komt aan de orde hoe mensen een moreel bewustzijn ontwikkelen. We bespreken de rol van het geweten en vergelijken de theorie van Kohlberg, die zich richt op de ontwikkeling van individuele autonomie, met de theorie van Gilligan, die

juist de verbondenheid benadrukt. Deze basis kan helpen om morele vragen beter te herkennen, te analyseren en te beslechten.

1.1 Moraal

Morele vragen gaan over goed en kwaad, over de manier waarop mensen zouden moeten leven. In de casus over het etentje is de menukeuze voor Alcinda vooral een kwestie van smaak, maar voor Lianne ook een morele kwestie. Voor Lianne heeft haar keuze alles te maken met haar opvattingen over verantwoordelijk leven, niet alleen in relatie tot haar medemens, maar ook in relatie tot dieren. Alcinda beleeft de kwestie misschien niet als een moreel probleem, maar door haar menukeuze heeft ze natuurlijk ook al een antwoord gegeven op de vraag of een mens dieren mag eten.

Morele opvattingen zijn een antwoord op de vraag hoe men zich goed en verantwoordelijk kan gedragen. Het woord '**moraal**' is afgeleid van het Latijnse woord 'mos' (meervoud mores), dat zede of gewoonte betekent. Moraal is een stelsel van waarden en normen. Dat zijn opvattingen over wat waardevol is in het leven. Waarden en normen zijn nooit af te leiden uit de werkelijkheid. De filosoof Hume (1739) wees erop dat er een fundamenteel onderscheid is tussen descriptieve beweringen, die beschrijven wat het geval is (*what is*), en prescriptieve of normatieve beweringen, die erover gaan hoe de wereld eruit zou moeten zien (*what ought to be*). Zelfs als we precies weten hoe mensen zich feitelijk gedragen, kunnen we daar niet uit afleiden hoe we ons zouden moeten gedragen. Dit noemt Hume het *is-ought*-probleem.

Waarden en normen zijn verbonden aan een levensvisie, aan idealen over hoe het leven zou moeten zijn. Ze geven mensen een kompas, waarmee ze richting kunnen geven aan hun leven. Moraal kan gebaseerd zijn op intuïtie, emoties of rationele overwegingen. Moreel gedrag kan deels ook verklaard worden vanuit biologische processen en vanuit de evolutie. Verplaetse (2008) onderscheidt vijf verschillende moralen:

- De **hechtingsmoraal**, die regelt hoe we omgaan met de mensen met wie we verbonden zijn. In deze moraal gaat het over hechting en empathie. Mensen kunnen zich inleven in mensen met wie ze een band hebben en ze hebben veel voor hen over. Dit is onder meer belangrijk in de relatie tussen ouders en kinderen en in vriendschappen. Als iemand een vriend helpt zonder dat hij daar zelf beter van wordt, of als hij meeleeft met het lijden van een ander, komt dit voort uit de hechtingsmoraal.
- De **geweldmoraal** is een moreel systeem dat regelt hoe we met bedreigende situaties omgaan. Geweld wordt, zeker in West-Europa, gezien als immoreel. De heersende opvatting is dat mensen een conflict met woorden moeten uitvechten en niet met fysiek geweld. Als er sprake is van schaarste gebruiken mensen echter wel geweld om te overleven. Deze moraal speelt een grote rol in oorlogssituaties. Als iemand de moord op een familielid wreekt door de moordenaar om te brengen, is er sprake van een geweldmoraal.
- De **reinigingsmoraal** regelt dat mensen reinheid koppelen aan het goede en besmetting aan het kwaad. Mensen verwerpen zich tegen vreemde stoffen. Ze willen hun omgeving ontdoen van 'vreemde smetten', zowel letterlijk als symbolisch. Als mensen de straat op gaan voor een 'witte mars' tegen zinloos geweld, verwijzen ze naar wit, de kleur van de onschuld, om hiermee de samenleving symbolisch te reinigen. Dit komt dus voort uit een reinigingsmoraal.

- De **samenwerkingsmoraal** speelt een rol in de manier waarop mensen met elkaar samenwerken en waarop ze omgaan met mensen die de samenwerking bedreigen. Mensen werken met elkaar samen om daar beiden beter van te worden. Daarbij is het belangrijk dat ze op elkaar kunnen vertrouwen. Als je bijvoorbeeld online een T-shirt koopt, moet je erop kunnen vertrouwen dat de verkoper dit ook werkelijk opstuurt nadat jij betaald hebt. Als dat niet het geval is, verandert vertrouwen in wantrouwen. Deze moraal speelt ook een rol bij collectieve samenwerking. Door samen te werken, krijgen mensen iets voor elkaar wat ze individueel nooit zouden bereiken, zoals het organiseren van een feest of het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek.
- Alle bovengenoemde moralen zijn instinctief. Ze bepalen ons gedrag en onze opvattingen over goed en kwaad, maar ze geven ons geen argumenten. De **beginselenmoraal** doet dat wel. Vanuit de beginselenmoraal zoeken mensen naar redelijke argumenten om te onderbouwen waarom een handeling goed of fout is. Als dit systematisch gebeurt, komen we op het terrein van de ethiek. In paragraaf 1.2 wordt dit verder uitgewerkt.

Moraal is niet statisch. Moraal heeft cultuurgebonden aspecten en kan dus per context verschillend zijn. Hier gaat paragraaf 1.2.1 dieper op in. Morele opvattingen kunnen ook veranderen in de tijd. Het is bijvoorbeeld lange tijd in menige cultuur niet gebruikelijk geweest om je druk te maken over dierenrechten, terwijl er tegenwoordig steeds meer mensen zijn die, onder andere vanwege de bio-industrie, vegetariër worden en op een partij stemmen die de belangen van dieren behartigt. Zo besloot een Argentijnse rechter in 2014 bijvoorbeeld ook dat Sandra, een orang-oetan, niet meer in gevangenschap in de Buenos Aires Zoo mocht blijven. Omdat deze rechter van mening was dat ze een intelligent en sensitief levend wezen was, vond hij dat ze het recht op vrijheid had. Ook vanuit de filosofie wordt nagedacht over de vraag of dieren tot op zekere hoogte vergelijkbare rechten als mensen zouden moeten krijgen (Singer, 1975 en Nussbaum, 2006). Verbondenheid met de natuur is overigens geen nieuw verschijnsel. De indianen gingen lang geleden al zeer bewust met de dieren en planten in hun omgeving om, veel bewuster dan sommige andere volkeren in hun tijd.

Een ander voorbeeld van veranderende morele opvattingen is de discussie die er begint te komen over de vraag of robots in de toekomst rechten moeten krijgen. Als robots steeds intelligenter worden en steeds meer op mensen gaan lijken, zullen ze wellicht ook bewustzijn krijgen. Zelflerende robots voeren niet alleen uit wat hun makers bedacht hebben. Dan ligt het volgens Singer en Sagan (2009) voor de hand dat ze ook rechten krijgen, zodat ze hun taken goed kunnen uitvoeren. Bijvoorbeeld het recht op zelfverdediging en het recht op vrijheid van meningsuiting. Nu klinkt het misschien nog vreemd dat robots rechten zouden moeten hebben, maar zo speelde zich een aantal eeuwen geleden een soortgelijke, verhitte discussie af over de rechtspositie van slaven, die soms nog lager was dan die van bepaalde dieren. En nu kunnen we ons niet meer voorstellen dat daarover überhaupt valt te discussiëren.

Je ziet dus dat moraal zowel met de tijd als met de plaats varieert. En dat wetenschappelijke en technische ontwikkelingen kunnen leiden tot nieuwe mogelijkheden, waarbij opnieuw nagedacht moet worden over de moraal. Denk aan het voorbeeld over de robots, maar er zijn nog veel meer voorbeelden te bedenken. Als de ontwikkeling van internet het bijvoorbeeld steeds gemakkelijker maakt om gegevens van mensen te verzamelen, moeten we erover nadenken wat dat betekent voor onze privacy. Weer een ander voorbeeld is de ontwikkeling van vruchtbaarheidsbehandelingen. Deze maken

diverse nieuwe vormen van zwangerschap mogelijk. Die roepen ook allerlei morele vragen op: is het acceptabel dat een arme vrouw in Thailand – tegen betaling – draagmoeder wordt voor rijke westerse ouders met een vruchtbaarheidsprobleem, of vinden we dat het gebruik van een baarmoeder niet te koop zou moeten zijn (zie Sandel, 2012)? Mag de draagmoeder het kind houden als ze er inmiddels zelf aan gehecht is, of moet ze zich houden aan het contract met het echtpaar dat de zaad- en de eicel geleverd heeft? En als bij de geboorte blijkt dat het kind het syndroom van Down heeft, mag de draagmoeder dan besluiten dat ze het kind niet aan de wensouders geeft omdat ze verwacht dat zij het naar een tehuis brengen?

Micro-, meso- en macroniveau

Morele kwesties spelen op verschillende niveaus. Op **microniveau** gaan morele vragen over de manier waarop je van mens tot mens met elkaar zou moeten omgaan. Ze spelen een rol in alle menselijke relaties: tussen vrienden en familieleden, tussen mensen die elkaar toevallig tegenkomen en tussen hulpverleners en cliënten. Ze kunnen bijvoorbeeld gaan over de vraag wanneer je een ander helpt. Mensen ontwikkelen in de loop van hun leven opvattingen over dergelijke vragen. Een voorbeeld van zo'n opvatting is de norm 'een mens in nood laat je niet in de steek'.

Op **mesoniveau** maken organisaties morele keuzes, die onder meer hun neerslag vinden in de visie van de instelling. Hierbij gaat het over opvattingen over de missie van een instelling en de manier waarop ze daaraan wil werken. Een instelling kan er bijvoorbeeld principieel voor kiezen om met vrijwilligers te werken, omdat ze veel waarde hecht aan de zorg van mensen voor elkaar.

Morele opvattingen kunnen ook iets zeggen over het **macroniveau**, over de manier waarop de samenleving moet worden ingericht. Het gaat dan over vraagstukken zoals de verdeling van geld over verschillende kwetsbare bevolkingsgroepen. Dit zijn politieke keuzes, met een morele dimensie. Waarden die hierbij een rol kunnen spelen zijn vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. Hierover vormen mensen in de loop van hun leven een eigen opvatting. Als burger kunnen ze in onze democratie bijdragen aan de discussie en de besluitvorming over deze vraagstukken. Vervolgens vormt de wet- en regelgeving die hieruit voortkomt het kader van hun handelen. Ook de psycholoog heeft te maken met wet- en regelgeving die de morele opvattingen van de maatschappij weerspiegelt. In de volgende paragraaf gaan we hier verder op in. Door globalisering vervagen nationale grenzen. Dat heeft gevolgen voor de regelgeving, die steeds meer internationaal wordt. Het heeft ook gevolgen voor de beroepsethiek. Zo stemmen Europese beroepsverenigingen van psychologen hun beroepsethiek op elkaar af, door afspraken te maken over een overkoepelende Europese code.

In deel II komt de beroepsethiek uitgebreid aan de orde. We zullen nu eerst een aantal basisbegrippen uit de ethiek onder de loep nemen.

1.1.1 Morele waarden en normen

Moraal noemden we eerder een stelsel van waarden en normen. Binnen de moraal maken we dus een onderscheid tussen waarden en normen.

Morele **waarden** zijn opvattingen of voorstellingen van het goede. Ze omschrijven wat mensen waardevol vinden en waarnaar zij streven. Waarden zijn niet strikt persoonlijk, maar ze worden gedeeld door (grote) groepen mensen. Het zijn idealen die wezenlijk zijn voor de kwaliteit van het leven. Voorbeelden van waarden zijn: rechtvaardigheid, vrijheid, autonomie, gezondheid, geluk, solidariteit en betrouwbaarheid. Er zijn

ook meer omstreden waarden, die toch door grote groepen mensen als moreel juist worden gezien, zoals macht, winst maken en eigenbelang.

Normen zijn op waarden gebaseerde handelingsvoorschriften. Het zijn spelregels die duidelijk maken hoe je je moet gedragen. Terwijl waarden abstract zijn, geven normen een concrete inhoud aan waarden. Dit zien we bijvoorbeeld in de Bijbel, waar de christelijke waarden concreet worden in de tien geboden (normen). We zien het ook in de beroepsethiek, waar de waarde ‘respect voor autonomie’ leidt tot de norm dat je cliënten en proefpersonen informeert en vraagt om toestemming, voordat je begint aan een behandeling of een onderzoek. Het woord ‘norm’ is afgeleid van het Latijnse woord ‘norma’. Dat betekent richtsnoer of leidraad. Normen kunnen geformaliseerd worden in gedragscodes of in wetten. Dat wordt **‘gestolde ethiek’** genoemd.

Een waarde kan op verschillende manieren worden vertaald in een norm. De waarde ‘naastenliefde’ kan voor de ene persoon concreet worden uitgewerkt in de norm dat hij zijn zieke vader dagelijks moet bezoeken, terwijl het voor de ander betekent dat hij deskundige hulp regelt. De waarde ‘trouw’ kan in relaties ook op verschillende manieren tot uiting komen in een norm. Voor de een kan trouw betekenen dat je bij elkaar blijft, wat er ook gebeurt, terwijl de ander dit vertaalt in de exclusiviteit van de relatie, waar geen andere intieme contacten naast kunnen bestaan.

Als er meningsverschillen ontstaan over normen, kan het nuttig zijn om uit te zoeken wat de achterliggende waarde is. Soms blijkt deze dezelfde te zijn en wordt het conflict minder scherp als beide partijen dit inzien. Er ontstaat dan ruimte voor wederzijds begrip.

Als mensen zich (te) sterk op normen richten, ontstaat er verstarring. Mensen richten zich dan op regels en vergeten waarom die regels er zijn. Dit zien we soms bij rechtlijnige politici of bij orthodoxe gelovigen, die strak vasthouden aan gedragsregels zonder zich te realiseren welke waarden hieraan ten grondslag lagen. Normen die vastgelegd zijn in beleid of wetgeving worden vaak pas met enige vertraging aangepast aan culturele en maatschappelijke ontwikkelingen. Denk bijvoorbeeld aan het kweken van embryo’s voor onderzoeksdoelinden. Als toegepast psycholoog kun je dan ook te maken krijgen met gedragscodes en wetten, die niet meer goed aansluiten bij de huidige tijd. Het is dan belangrijk om je eigen professionele verantwoordelijkheid te nemen.

CASUS: JORDY

Jordy is een jongen van 14 jaar. Hij is autistisch. Hij woont met zijn vader en moeder in een huis aan een rustige laan in een buitenwijk. Jordy heeft geen broers of zussen. Hij wordt erg angstig in onbekende situaties en heeft nauwelijks contacten met leeftijdgenoten. De moeder van Jordy vindt dat hij moet leren om te gaan met de wereld, die niet altijd even voorspelbaar is. Ze nodigt soms kinderen uit, in de hoop dat Jordy daardoor meer sociale vaardigheden ontwikkelt. Zijn vader wil hem juist beschermen tegen dit soort situaties en hij probeert Jordy om te laten gaan met vertrouwde mensen, die goed weten hoe ze Jordy kunnen benaderen zonder dat hij angstig wordt. De vader van Jordy richt zich dus vooral op zijn veiligheid. De norm van de vader is: ‘We moeten goed voor Jordy zorgen door te voorkomen dat hij angstig wordt.’ Zijn moeder richt zich meer op het verleggen van zijn grenzen. Haar norm is: ‘We moeten goed voor Jordy zorgen door hem nieuwe vaardigheden aan te leren.’ Dit verschil in opvoedingsstijl leidt tot een conflict tussen vader en moeder. Het loopt zo hoog op, dat ze hulp zoeken bij een relatiecoach. Die helpt hen om in te zien dat ze eigenlijk dezelfde waarde nastreven,

namelijk: het bevorderen van het welzijn van Jordy. Dit geeft de ouders meer ruimte voor wederzijds begrip.

We zagen al dat morele opvattingen, dus ook normen, zich kunnen ontwikkelen en vaak aangepast worden aan veranderende contexten. In onze snel veranderende multiculturele samenleving staan daarom veel normen opnieuw ter discussie. Het is bijvoorbeeld in niet-westerse culturen een minder vanzelfsprekende norm dat mensen op tijd komen. De norm dat je altijd gastvrij bent voor vrienden kan dan bijvoorbeeld belangrijker zijn. Stel dat iemand een afspraak heeft met de psycholoog. Hij staat op het punt om de deur uit te gaan, maar dan komt net zijn neef langs. Hij heeft dan de keuze uit twee mogelijkheden: hij kan zijn neef vertellen dat hij nu weg moet en dat hij geen tijd voor hem heeft, of hij kan een praatje maken met zijn neef en te laat op de afspraak verschijnen. De keuze die deze persoon maakt, wordt mede bepaald door zijn culturele achtergrond en de normen die hij van daaruit heeft meegekregen. Naast cultuur zijn er ook veel andere factoren die beïnvloeden welke waarden en normen voor mensen belangrijk zijn, zoals levensbeschouwing, leeftijd en sociale context.

CASUS: PROJECTVERSLAG

In jouw studiegroepje zit Willem. Het is een aardige jongen en je kunt goed met hem opschieten. Er is alleen één probleem: Willem is tevreden met een 5,5 en jij wilt graag betere resultaten halen. Jij werkt er hard voor, want je wilt straks goed worden in je beroep en je vindt het belangrijk dat je goede producten aflevert. Wat doe je met de verschillende normen van Willem en jou? Denk je dat er een gemeenschappelijke waarde te vinden is?

Fatsoensnormen

Niet alle omgangsnormen zijn morele normen, oftewel normen die te maken hebben met ideeën over het goede. Er zijn ook **fatsoensnormen**. Het is bijvoorbeeld een ongeschreven regel (norm) dat studenten tijdens een hoorcollege niet horen te appen. Tussen twee groepen kunnen verschillen in gedragsregels voorkomen. Voor veel Nederlanders is het bijvoorbeeld niet gepast om vlak voor het eten onaangekondigd bij iemand op bezoek te gaan. Veel immigranten delen deze regel niet en vinden het juist onbeleefd als je geen extra voedsel in huis hebt voor spontane bezoekers. Veel autochtone Nederlanders houden zich aan de regel dat je om zes uur hoort te eten. De klok bepaalt wanneer ze aan tafel gaan, terwijl men in andere landen vaak eet op het moment dat men honger heeft.

Ook psychologen gaan uit van bepaalde fatsoensnormen. Er zijn bijvoorbeeld opvattingen over het op tijd komen voor afspraken en over de kleding die je tijdens het werk draagt. Een psycholoog zal het meestal niet gepast vinden om in een naveltruitje met cliënten te spreken. Dit zijn omgangsregels die belangrijk kunnen zijn voor mensen. Het zijn conventies, 'goede manieren', die vastleggen wat hoort en wat niet hoort. Dit noemt men ook wel 'kleine ethiek' of **etiquette**. De grens tussen fatsoensnormen en morele normen is niet scherp. Toch blijkt uit onderzoek (Turiel, 1983) dat jonge kinderen al een onderscheid maken tussen verschillende soorten regels en normovertredingen. Als kinderen vertellen wat het verschil is tussen het overtreden van een conventie, zoals A: 'Jan steekt zijn vinger niet op in de klas als hij iets wil vragen' en het

overtreden van een morele norm, zoals B: ‘Jan steekt zijn vinger in het oog van Klaas als hij het antwoord niet weet’ (Verplaetse, 2008), zijn er vier criteria te onderscheiden:

1. Ernst: een morele normovertreding (B) is ernstiger.
2. Straf: de straf voor een morele normovertreding (B) is zwaarder.
3. Regelcontingentie: morele normen zijn niet/minder afhankelijk van ‘toeval-
lige’, opgeschreven, regels. Stel dat het schoolreglement het gedrag in situatie B toestaat, dan blijft het volgens de kinderen toch een onjuiste handeling.
4. Autoriteit: morele normen zijn niet/minder afhankelijk van de goedkeuring door een autoriteit. Stel dat de juf het gedrag van Jan in situatie B goedkeurt, dan blijven de kinderen van mening dat het niet mag.

Juridische normen

Zoals we al even aanstipten in de alinea over normen, zijn er naast morele normen en omgangsnormen ook **juridische normen**. Die worden ook wel ‘gestolde ethiek’ genoemd. Juridische regels sluiten meestal aan op opvattingen over wat een goede samenleving is en op morele normen die veel mensen delen. De morele norm ‘Gij zult niet doden’ is bijvoorbeeld vastgelegd in het Wetboek van Strafrecht. Juridische normen zijn bindend en het overschrijden daarvan kan dan ook tot sancties leiden.

Ook psychologen hebben te maken met juridische normen. Het is bijvoorbeeld wettelijk vastgelegd dat cliënten hun dossier mogen inzien. Deze wetgeving bepaalt de kaders waarbinnen een psycholoog kan werken. De wetgeving sluit in dit geval aan bij de morele regels zoals de beroepsverenigingen van psychologen die in beroepscodes (NIP, 2015 en NBTP, 2018) vastgelegd hebben. Ook daar staat dat inzage in dossiers moet worden gegeven. In België heeft de beroepscode (Psychologencommissie, 2018) in zijn geheel de kracht van wet gekregen en vallen de beroepscode en de wet dus samen. In paragraaf 1.2 gaan we verder in op de beroepsethiek.

Het is mogelijk dat een handeling tegen de wet in gaat, maar wel door veel mensen als moreel juist wordt gezien. Zo verblijven uitgeprocedeerde asielzoekers volgens de overheid illegaal in het land, maar zorgen sommige personen en gemeenten vanuit de waarden ‘naastenliefde’ en ‘rechtvaardigheid’ toch voor opvang. En er zijn mensen die in oorlogstijd vervolgd onderdak gaven of voedselbonnen stalen. Mensen die aan dezelfde kant staan, vinden dat heldhaftig gedrag, terwijl het op dat moment tegen de heersende wet in ging. Een ander voorbeeld komt van bisschop Muskens, die ooit stelde dat mensen die in Nederland op een sociaal minimum leven een brood mogen stelen als dat nodig is om hun gezin eten te kunnen geven.

Aan de andere kant is er ook gedrag dat binnen de wettelijke regels valt, maar toch door veel mensen als immoreel wordt gezien. Zo zien sommigen hoge bonussen als een welverdiende beloning voor hard werken, terwijl anderen het incasseren van bonussen als ‘graaaien’ bestempelen. Het kan ook voorkomen dat bepaalde handelingen in het ene land wettelijk verboden zijn, terwijl ze in een ander land wel toegestaan zijn, of oogluikend worden toegestaan. Het Nederlandse gedoogbeleid bij de verkoop van softdrugs leidt in de grensstreek tot meningsverschillen met de buurlanden, die strenger optreden tegen de verkoop van cannabis. Er ontstaan soms ook lastige situaties als iemand in een derdewereldland werkt, bijvoorbeeld aan een ontwikkelingsproject, waar vaak alleen iets kan worden bereikt als diverse tussenpersonen geld krijgen. Als de betrokkene zich houdt aan de Nederlandse wet, bereikt hij zijn doelen niet. Als hij betaalt, krijgt hij een probleem met de verantwoording van zijn uitgaven.

1.1.2 Deugden

Omdat waarden en normen te maken hebben met opvattingen over het goede, kunnen we de juistheid van het handelen afmeten aan de waarden en normen die daarbij zijn gevolgd. Maar we kunnen ook kijken naar de persoonlijke eigenschappen van waaruit de persoon heeft gehandeld. Een min of meer vaste goede eigenschap van een persoon, die ertoe leidt dat hij moreel juist handelt, noemen we een **deugd**.

BEGRIJP	DEFINITIE	VOORBEELD
Waarden	Opvattingen of voorstellingen van het goede. Ze omschrijven wat mensen waardevol vinden en waarnaar zij streven. Het zijn idealen die wezenlijk zijn voor de kwaliteit van het leven.	Rechtvaardigheid
Normen	Op waarden gebaseerde handelingsvoorschriften.	Geef mensen gelijke kansen
Deugden	Goede eigenschappen die de handelwijze van de mens bepalen.	Integriteit

Deugden zijn bijvoorbeeld: moed, zorgzaamheid, naastenliefde, hoop, respect, integriteit en zuinigheid. Ook competentie, als iemand bijvoorbeeld zijn werk als psycholoog goed doet, kan als een deugd gezien worden. Veel deugden komen overeen met waarden of zijn aan waarden te koppelen. Het verschil is dat waarden abstracte begrippen zijn, terwijl deugden aan een concrete persoon zijn gekoppeld. De waarden zijn dan verinnerlijkt. Ze zijn een onderdeel geworden van het karakter van de persoon. Net als bij waarden en normen, kan het weer per (sub)cultuur verschillen wat men als deugd beschouwt en wat niet. In de Trojaanse oorlog beschouwden de Grieken Achilles als een held, omdat hij strijdlustig was. Tegenwoordig zien de meeste mensen deze eigenschap in onze cultuur niet als een deugd en zou een man met de eigenschappen van Achilles zelfs de diagnose borderline kunnen krijgen. In onze tijd is zorgzaamheid een voorbeeld van een deugd die hoog staat aangeschreven. Er is zelfs een ethische theorie op gebaseerd, de zorgethiek. Paragraaf 2.3 gaat verder in op het begrip deugd en de zorgethiek.

1.2 Ethiek

Ethiek komt van het Griekse woord 'ethos' en dat betekent zede of gewoonte. Oorspronkelijk betekent ethiek dus hetzelfde als moraal. Tegenwoordig verstaan we onder ethiek een systematische reflectie op morele vragen, op basis van rationele argumenten. Moraal kan, zoals we in paragraaf 1.1 gezien hebben, gebaseerd zijn op intuïtie. Mensen kunnen intuïtief anderen helpen, samenwerken of vijanden uit de weg ruimen. Ze kunnen allerlei opvattingen hebben over de vraag of dit goed of slecht is. Deze verzameling waarden en normen noemden we moraal. Als mensen afstand nemen van hun instinctieve gedrag en systematisch en redelijk gaan beargumenteren wat goed en kwaad is, komen we op het terrein van de ethiek. Er zijn verschillende manieren om systematisch na te denken over morele vragen.

Descriptieve ethiek

Descriptieve (beschrijvende) ethiek beschrijft de feitelijke moraal in een gemeenschap. Het gaat hier over feiten: hoe gedragen mensen zich in morele kwesties en welke argumenten gebruiken ze hierbij? Iemand kan bijvoorbeeld beschrijven hoe verschillende bevolkingsgroepen over eerwraak denken, wat hun argumenten hiervoor zijn, wanneer ze vinden dat eerwraak gerechtvaardigd is en wat ze dan doen.

Prescriptieve of normatieve ethiek

Iemand kan er ook over nadenken wat de argumenten pro en contra een bepaalde handeling zijn, en daar vervolgens een standpunt over innemen. Dan reflecteert hij op de moraal en probeert hij de principes van de moraal kritisch te onderzoeken. Hij kan ook proberen om nieuwe uitgangspunten te vinden voor morele keuzes. Op dat moment gaat het niet meer over feiten, maar over waarden. Het gaat er niet om hoe mensen zich feitelijk gedragen of hoe ze feitelijk denken, maar hoe mensen zich zouden moeten gedragen. Dit noemen we **normatieve ethiek**. Vanuit de normatieve ethiek kan worden geprobeerd om algemene principes te vinden waarmee kan worden bepaald wat moreel juist gedrag is. Er zijn verschillende ethische theorieën ontwikkeld, waarvan er een aantal behandeld worden in het volgende hoofdstuk. Deze theorieën pretenderen voor alle mensen te definiëren welke principes ze zouden moeten hanteren als ze moreel willen handelen. Het gaat hierbij niet om een beschrijving van het feitelijke gedrag van mensen, maar om een voorschrift. Daarom noemen we dit ook **prescriptieve (voorschrijvende) ethiek**.

Meta-ethiek

Naast descriptieve en prescriptieve ethiek is een derde type ethiek de **meta-ethiek**. Het voorvoegsel ‘meta’ is Grieks en betekent ‘boven’, ‘naast’ of ‘achter’. Het gaat hierbij namelijk over morele vraagstukken van een hoger abstractieniveau, om achtergrondvragen. Meta-ethiek reflecteert op betekenis, herkomst en geldigheid van visies op goed en kwaad. Het gaat bijvoorbeeld om vragen als:

- Zijn waarden universeel of cultuurgebonden?
- Zijn mensen vrij en dus verantwoordelijk voor hun daden?
- Hoe vrij moet een staat zijn burgers laten?
- Zijn mensen gelijk?
- Hoe ziet een rechtvaardige samenleving eruit?

Op deze fundamentele meta-ethische vragen gaan we in de volgende paragrafen dieper in, maar eerst besteden we aandacht aan ethiek voor specifieke beroepsgroepen.

Beroepsethiek

Het is ook mogelijk om specifieke morele regels te beschrijven van, of voor te schrijven aan, een bepaalde groep. Als die groep een beroepsgroep is, spreken we van **beroepsethiek**. Een voorbeeld hiervan zijn de **beroepscode**s voor psychologen: voor psychologen in Nederland de ‘Beroepscode voor psychologen van het Nederlands Instituut van Psychologen’ (NIP, 2015), voor Belgische psychologen het ‘Koninklijk besluit tot vaststelling van de voorschriften inzake de plichtenleer van de psycholoog’ (Psychologencommissie, 2018) en voor toegepast psychologen de ‘Beroepscode van de Nederlandse Beroepsvereniging voor Toegepaste Psychologie’ (NBTP, 2018) (zie bijlagen I, II en III). Daarnaast zijn er nog verschillende specifiekere beroepscode s voor onder